

УДК 332. 122.

АНАЛІЗ СИСТЕМИ ПЛАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Л. Газда

Здійснено аналіз особливостей планування соціально-економічного розвитку прикордонного регіону, визначено основні складові методології розробки регіональних комплексних програм. Сформульовано принципи проблемного, програмно-цільового підходу у системі планування соціально-економічного розвитку прикордонного регіону. Визначена методика планування за стандартами планування Європейського Союзу і сформульовані пропозиції щодо їх ефективного використання в умовах прикордонного регіону.

Кількість бібліографічних посилань – 7; мова українська.

Ключові слова: система планування, прикордонний регіон, Європейський Союз, комплексні програми, програмно-цільовий підхід.

ВСТУП

Ключовим чинником планування соціально-економічного розвитку прикордонного регіону Європейського Союзу – області Саболч-Сатмар-Берег (Угорська Республіка) і прикордонного регіону Закарпатської області (Україна) є використання оптимальної методології для розробки регіональних комплексних програм. В умовах зміни геополітичної ситуації на континенті, на початку ХХІ відбувається динамічна зміна статусу прикордонних регіонів в системі міждержавних зв'язків. Стратегічні пріоритети розвитку Угорщини з одного боку, і набуття областю Саболч-Сатмар-Берег статусу нового східного кордону Європейського Союзу – з іншого, обумовлюють розробку програм регіонального розвитку згідно європейських стандартів. Проте, як досить вагомий позитив, слід відзначити той факт, що регіональні комплексні програми в прикордонному регіоні Саболч-Сатмар-Берег вже протягом 90-х років ХХ ст. здійснювалися за умов активного залучення регіону до процесу планування.

З точки зору теорії та методології розробки і впровадження ефективно діючих програм, ключовим є втілення базового принципу – субсидіарності в системі виокремлення десяти принципів політики планування в Європі, а саме: поширення територіального згуртування кризь збалансований соціальний та економічний розвиток регіонів та покращення їх конкурентоспроможності; перспективний розвиток, кризь урбаністичні засоби та вдосконалення відносин між містом та

селом; досягнення рівних умов просторової досяжності територій; покращення доступу до інформації та знань; зменшення екологічної шкоди; розвиток та збереження природних ресурсів, спадщини; примноження культурної спадщини як фактору розвитку, розвиток джерел енергії при збереженні безпеки, підтримка високоякісного туризму; зменшення негативних впливів природних катастроф [1].

В Угорщині розробка концепцій розвитку територій, програм та планів територіального розвитку адаптованих до загальноєвропейських принципів планування, здійснюється відповідно до чинного законодавства, спеціальних законів [2] та методичних вимог [3], які були розроблені і прийняті ще протягом 1990-х років ХХ століття.

Відповідно, слід відзначити потужну політико-нормативну базу розробки стратегій, концепцій розвитку регіонів України. Політико-правове та концептуально-програмне, нормативне забезпечення регіональної політики в Україні здійснюється в контексті реалізації Концепції державної регіональної політики України (затвердженої 25 травня 2001 р. Указом Президента України №341), відповідним Розпорядженням Кабінету Міністрів України (№437-р від 13 вересня 2001 р.) затверджено заходи, визначено інструменти реалізації даної Концепції “Про заходи щодо реалізації Концепції державної регіональної політики”.

До основних нормативно-правових документів, котрі регулюють місцеве та регіональне планування відносяться Закон України “Про планування і забудову територій”, Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України”, Закон України “Про Генеральну схему планування території України”, Закон України

Газда Ласло - Обласна Рада розвитку області Саболч-Сатмар-Берег. Ніредьгаза, Угорщина.

“Концепція сталого розвитку населених пунктів”, затверджена Постановою Верховної ради України від 24.12.99 № 1359-XIV, Проект Закону України “Про засади стимулювання розвитку регіонів та депресивних територій”. З точки зору розробки програм розвитку регіонів, визначення стратегічних перспектив та цілей їх соціально-економічного розвитку, важливими є наступні нормативно-правові акти: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2003 р. № 621 “Про розроблення прогностичних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання державного бюджету”, Проекти Законів України, що мають на меті регулювання регіонального розвитку “Про стимулювання розвитку регіонів України”, “Про адміністративно-територіальний устрій України”, також розроблено проект Концепції Державної стратегії регіонального розвитку України на 2003-2011 рр. [4].

Стосовно планування і розробки цільових програм в Україні, академік НАН України М.І. Долішній зазначає, що: “Для підвищення ефективності цільових програм регіонального розвитку слід звернути увагу на якість та повноту їх науково-теоретичного забезпечення, а також на організаційні моменти розробки та реалізації програм” [5]. У випадку прикордонного регіону області Саболч-Сатмар-Берег (Угорська Республіка) і прикордонного регіону Закарпатської області (Україна) зовнішні чинники мають вкрай важливе значення, отже врахування і використання в даному випадку гео економічного чинника є ключовим у розробці спільних програмних документів двох прикордонних регіонів, статус яких на сьогодні є відмінним в Європі.

Цілком виважено і прагматично обґрунтовуючи важливість визначення у стратегіях та програмах розвитку “межі” регіону у гео економічному просторі, академік Долішній М.І. підкреслює, що за умов, коли ми плануємо регіональний розвиток на стратегічну перспективу, виражаємо стратегії розвитку регіонів, які повинні стати дороговказами для реалізації програм соціально-економічного розвитку територій, то гео економічний чинник - визначення місця і ролі конкретного регіону, його виробництв та сфери послуг у цілому в країні та у гео економічному просторі є необхідним [6]. Дослідження планування розвитку регіонів України та Угорщини, зокрема прикордонних регіонів, які мають відмінний геополітичний та гео економічний статус, поки що не здійснювалося в форматі компаративного аналізу академічних досліджень. Особливої актуальності набувають проблемні питання планування, стратегічного планування прикордонних територій за умов східного розширення Європейського Союзу, а отже необхідності впровадження якомога ефективніше принципів європейського рівня транскордонного

співробітництва між межуючи ми прикордонними регіонами наших сусідніх держав.

Формування концептуальних засад реалізації регіональної стратегії в умовах прикордонного регіону неможливо без чіткого визначення перспектив та цілей регіонального розвитку, що безперечно обумовлюється як економічним потенціалом регіону, так і динамікою зовнішнього середовища. Цілком очевидно, як зазначає доктор наук В.П. Мікловда, що в концептуальному плані розробка середньострокової регіональної програми соціально-економічного розвитку “Закарпаття-2010” повинна базуватися на глибокому науковому аналізі територіальних факторів економічного зростання, за діяння яких повинно забезпечити стійкий економічний розвиток області в умовах ринкових трансформаційних процесів [7].

Метою даної наукової розробки є аналіз планування соціально-економічного розвитку прикордонного регіону. Головні завдання в цьому контексті визначені відповідно меті, а саме: дослідження так званої ієрархії системи планування на національному рівні згідно євростандартам, формування моделі процесу територіального планування в Угорщині, виокремлення процесу планування згідно головних документів соціо-економічного розвитку прикордонних регіонів Угорщини та України (концепцій, стратегічних програм, оперативних програм), визначення методів планування.

1 ПРОГРАМНО-ЦІЛЬОВИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОГРАМ РОЗВИТКУ УГОРЩИНИ

Виходячи із вже окресленої стратегічної умови фінансового характеру, як дії Структурних Фондів на період 2000-2006 років, необхідною умовою ефективного використання фондів була підготовка Угорщиною трьохрічного Плану національного розвитку (ПНР) на 2004-2006 рр. Цільова структура стратегії Плану національного розвитку розробляється на основі SWOT-аналізу загального соціально-економічного стану Угорщини та окремо галузей економіки. Довгостроковою метою ПНР є конвергенція до рівня економічного та суспільного розвитку Євросоюзу. В цьому зв'язку були визначені наступні специфічні цілі, що підтверджують дану мету та забезпечують її досягнення: розвиток сільського господарства зокрема, створення більш конкурентоспроможної економіки взагалі, розвиток людських ресурсів, створення більш якісного навколишнього середовища та базової інфраструктури, а також сприяння більш збалансованому регіональному розвитку.

По суті як механізм розробки відповідних планів та програм, так і чітка послідовність у розробці ієрархії планування на національному рівні мала пристосовуватися як до фінансових інстру-

ментів ЄС, так і до загальноприйнятої загальної схеми планування в Європейському Союзі. Процес планування в Угорщині, як вже зазначалося, відповідно євростандартам розпочався із розробки та поданням урядом УР на розгляд ЄС Плану національного розвитку. Відповідно Комісія ЄС визначила рамки субсидіювання, фінансову підтримку національного Плану в форматі затвердженого документу за умов погодження з Угорщиною відповідних стратегій та пріоритетів. Позаяк пріоритети визначені у базовій програмі, що реалізуються в формі оперативних програм мають відповідати у наступному і конкретним Структурним фондам Євросоюзу.

Наступним етапом планування була розробка регіональних та секторальних оперативних програм, які здійснювалися як міністерствами, так і на рівні регіонів. Відповідно ці програми затверджувались Комісією ЄС щодо фінансування їх через спеціалізовані фонди. Оперативні програми зазвичай містять комплекс пріоритетів з терміном дії кілька років, що пов'язані з тими чи іншими заходами, і реалізація яких можлива за умови використання одного чи кількох Структурних фондів. Впровадження оперативних програм здійснюють регіони та міністерства. План національного розвитку Угорської Республіки реалізується у рамках п'яти Оперативних програм, які поділяються на пріоритети, а пріоритети складаються із заходів. Окремий захід означає такий засіб, за допомогою якого реалізується один пріоритет, протягом кількох років і який дає змогу фінансувати окремі проекти. На рисунку 1 схематично зображено процес організації планування в Угорщині. Дана модель, на нашу думку є найбільш раціональною як з точки зору залучення регіонів до планування, так і відповідності принципам європейського планування, насамперед у забезпеченні фінансування з Структурних фондів.

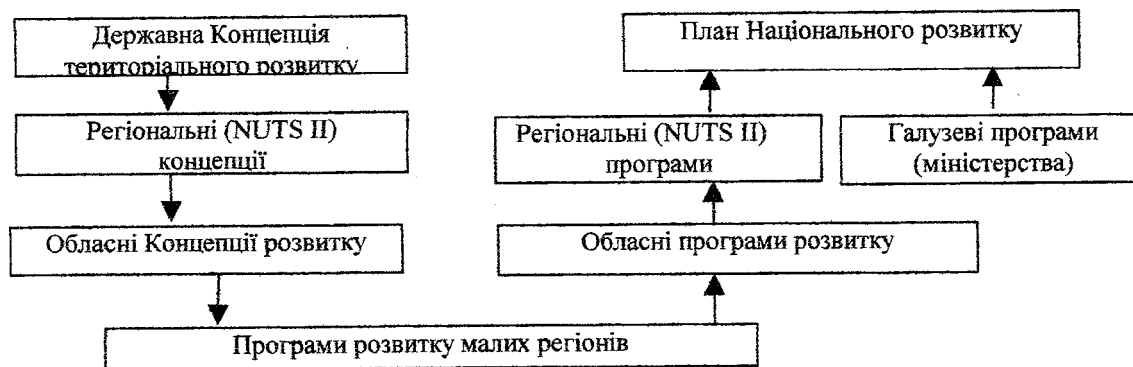

Рис.1 Модель процесу територіального планування в Угорщині

Серед Оперативних програм Плану національного розвитку, як Оперативна програма з питань аграрного та сільського розвитку, Оперативна програма з питань економічної конкурентоспроможності, Оперативна програма з питань розвитку людських ресурсів, Оперативна програма з питань охорони навколишнього середовища та розвитку інфраструктури, насамперед Регіональна оперативна програма є однією з найважливіших в контексті розвитку регіонів, а також має так званий доповнюючий характер з метою вирішення специфічних проблем окремих територій відповідно до особливостей територій та груп населених пунктів. Таким чином, Регіональна оперативна програма доповнює необхідні програми розвитку, що реалізуються у рамках галузевих програм, беручи до уваги спеціальні регіональні потреби, які відрізняються по окремих регіонах, сприяючи цим збалансованому територіальному розвитку. Середньострокові цілі програми наступні:

- посилення економічного потенціалу депресивних регіонів;

- використання природних цінностей та культурної спадщини у туристичних цілях;
- розвиток інфраструктури населених пунктів;
- інтегрований розвиток територій та населених пунктів;
- покращення людських ресурсів, збільшення наукового потенціалу регіонів та вдосконалення їх природного господарювання.

Формування документів розвитку територій, концепцій, стратегічної програми прикордонного регіону області Саболч-Сатмар-Берег Угорської Республіки здійснюється в контексті єдності стратегічної та оперативної програм. Такі базові документи регіону, як Концепція розвитку Саболч-Сатмар-Березької області (1999), Стратегічна програма розвитку Саболч-Сатмар-Березької області (1999), Регіональні особливості та перспективи розвитку Саболч-Сатмар-Березької області (1999), Концепція регіонального розвитку, стратегічна програма регіонального розвитку та оперативна програма північних регіонів низовини

Угорщини (2002), Програма розвитку транспортної та логістичної інфраструктури СЕЗ м. Загонь та його регіону (2001), Можливості інноваційного розвитку Саболч-Сатмар-Березької області (2001) визначають і комплексні програми з метою реалізації цілей, визначених у цих документах. На сьогодні і на перспективу періоду до 2006 року особливої актуальності та важливості набуває реалізація наступних базових концепцій та стратегічних програм області Саболч-Сатмар-Берег: Концепція та стратегічна програма розвитку туризму області Саболч-Сатмар-Берег, Програма захисту навколишнього середовища області Саболч-Сатмар-Берег, Програма покращення якості води області Саболч-Сатмар-Берег, Концепція та стратегічна програма розвитку охорони здоров'я області Саболч-Сатмар-Берег, План розвитку системи освіти та виконання відповідних завдань в області Саболч-Сатмар-Берег, Концепція планування соціальних послуг області Саболч-Сатмар-Берег тощо.

Середньо- та короткострокові Оперативні програми із визначеними конкретними завданнями, переліком наявних ресурсів, терміном реалізації і моніторингом, складаються згідно загальноприйнятої структури: предмет програми, мета, цілі, обґрунтування; межі території, дії програми, очікувані прямі і опосередковані впливи; учасники; бюджет; отримувані фінансові переваги, критерії оцінки; моніторинг, контроль.

Зрозуміло, що стратегічні програми, де чітко визначені комплексні програми з метою реалізації середньострокових цілей концепції, є структурованими комплексними програмами із переліком можливих виконавців, фінансових джерел, очікуваних результатів, менеджменту програми, ієрархії між різними цілями та програмами. Загальна схема структури програми розвитку включає в собі наступні етапи: swot-аналіз ситуації, соціо-економічний аналіз ситуації, визначення стратегії (довгострокова ціль, принципи стратегії, стратегічні цілі) і пріоритети (цілі, обґрунтування, завдання, механізм здійснення, індикатори) в контексті відповідності стратегії політиці ЄС, а також включає механізм здійснення, бюджет, систему моніторингу. Структура пріоритетів концепції включає в себе обґрунтування, перелік цілей проектів, що реалізовуватимуться в рамках даних програм, визначення стратегії, цільові групи, виокремлення критеріїв відбору проектів, чіткого визначення показників для моніторингу (показники результату та ефективності, результат-наслідки-кінцевий результат), заходи. Так, наприклад, Державна концепція розвитку територій Угорщини визначає принципові напрями розвитку як двох взаємопов'язаних систем:

1) *Принципові напрями розвитку міжнародної інтеграції.*

З цією метою угорська територіальна політика сприяє - проведенню територіальної політики Європейського Союзу, що покладає у центр соціальне й економічне об'єднання; синхронному розвитку прикордонних територій, підтримує розповсюдження розробки загальноєвропейської стратегії розвитку територій і на Центральну та Східну Європу; повноцінне включення деяких особливо відсталих регіонів до європейської територіальної та економічної структури.

В рамках цього Концепція визначає важливість співробітництва із сусідніми державами, особливо у розвитку економіки, спільному захисті природних багатств та ресурсів, та сприяє розробці та реалізації спільних концепцій територіального розвитку.

2) *Внутрішньодержавні цілі, напрями розвитку та завдання регіональної політики.*

Згідно із Законом від 1996 року про розвиток та впорядкування регіонів, до загальних цілей розвитку територій можна віднести сприяння розвитку соціально-орієнтованої ринкової економіки; довготривалий економічний розвиток, покращення конкурентоспроможності та створення умов для подальшого розвитку; сприяння розповсюдженню інноваційних процесів; а також створення регіональних структур, що відповідають соціальним, економічним цілям та цілям охорони навколишнього середовища.

Стосовно регіону Саболч-Сатмар-Березької області Концепція встановлює наступні цілі.

➤ У галузі економічного розвитку першочерговим є збереження та селективний розвиток промислового потенціалу, інтегрований розвиток аграрної галузі, краще використання регіональних особливостей для туризму. Щодо Ниредьгази, то Концепція виділяє необхідність посилення функцій науково-освітнього центру. Також виділяється розвиток підприємницької зони Загоню та створення суміжного до Загоню та Ниредьгази логістичного центру.

➤ Щодо розвитку людських ресурсів, то можна виділити підвищення рівня загальної освіти, диференційований розвиток загальної освіти, розвиток Ниредьгази в університетський центр, а в науково-прогресивному плані Ниредьгаза може відігравати роль міжнародного інноваційно-технологічного центру та регіонального трансферного центру.

➤ Стосовно розвитку технічної інфраструктури, серед найважливіших завдань є побудова автотраси М3 до українсько-угорського кордону; побудова швидкісної траси М3 – Дебрецен (4. траса); розвиток каналізаційної та водоочисної систем; розробки по поліпшенню якості питної води, а у галузі водного господарства – охорона від паводків.

2 УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД ПРОГРАМНО-ЦІЛЬОВОГО ПЛАНУВАННЯ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ

Згідно із законом прийнятим Верховною Радою України в березні 2000 року "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" запроваджується цільова система прогнозування і розробка програм соціально-економічного розвитку, які охоплюють всі рівні виконавчої влади у розрізі короткострокової та середньострокової перспективи [8]. Важливим елементом вказаної системи є планування регіональної соціально-економічної політики на рівні області. Так, лише виокремимо такі програми розвитку регіону, як Програму розвитку малого підприємництва в Закарпатській області на 2005-2006 роки, Програму підтримки фермерських господарств області на 2004 – 2006 роки, Програму збереження культових споруд - пам'яток дерев'яної архітектури області на 2004-2010 роки, Програму розвитку освіти Закарпаття на 2003-2012 роки тощо.

Система розробки концепцій, прогнозування, планування і розробка програм соціально-економічного розвитку в Україні, як вказано у *Концепції сталого розвитку Закарпаття*, (схвалено Обласною радою Закарпаття у жовтні 2002 року) повинні стати структурно-визначальною складовою загальної системи державного регулювання, дієвим інструментом реалізації економічної політики держави.

Приклад розробки Концепції сталого розвитку прикордонного регіону Закарпаття сусідньої країни свідчить про наявність документу довгострокового прогнозування еколого-економічного та соціального розвитку прикордонного регіону України, який межує з УР. Водночас Концепція сталого розвитку Закарпаття відрізняється від структури загальнодержавних програмних документів позаяк враховує специфіку регіонального планування, особливості соціально-економічного розвитку регіону та наявні проблеми. Основним завданням Концепції визначені пріоритетні напрями створення реальних умов для поліпшення добробуту населення, вирішення його соціальних проблем на основі підвищення ефективності функціонування регіональної економіки через структурну реорганізацію, більш ефективного використання кліматичних, мінерально-сировинних та гео економічних чинників. Концепція визначає довгострокову (20-30 років) перспективу еколого-економічного та соціального розвитку прикордонного регіону.

Методологічно важливим є той факт, що пріоритети, визначені Концепцією, будуть враховуватись в наступних програмних документах: стратегічних програмах економічного та соціального розвитку області; програмах економічного та соціального розвитку області, що розроблятимуться на період повноважень новообраних органів місцевого самоврядування; щорічних програмах економічного і соціального розвитку Закарпатської області. В цьому контексті важливого значення набуває розробка *Стратегії економічного і соціального розвитку Закарпатської області до 2011 року*, що в свою чергу дозволить забезпечити реалізацію Концепції сталого розвитку Закарпаття, стало логічним продовженням розвитку у цілісній системі прогнозних та програмних документів економічного і соціального розвитку області, формування якої передбачено законодавчими актами та нормативними документами.

Визначені пріоритети в Стратегії економічного і соціального розвитку області до 2011 року та шляхи їх реалізації, дозволять забезпечити ефективне використання природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу області, стале економічне зростання, конкурентоспроможність регіону та підвищення його фінансової спроможності, поліпшення життєвого рівня населення, мінімізацію територіальної диференціації в економічному і соціальному розвитку адміністративно-територіальних одиниць.

ВИСНОВКИ

Характерними особливостями регіональних програм розвитку області Саболч-Сатмар-Берег є їх комплексний, системний характер із чітким визначенням цілей та переліком наявних проблем, котрі необхідно вирішувати. Стосовно методики розробки програм одним з системотворчих підходів є використання проблемного, програмно-цільового підходу. В цьому контексті слід підкреслити принаймні два ключових моменти, які детермінують прийняття рішень щодо майбутніх програм та прогнозів.

По-перше, сьогодні вирішити складні проблеми за умов ринкової економіки і особливо у прикордонному регіоні, який на національному рівні Угорщини є одним з останніх за економічними показниками розвитку і до того ж новітньою периферією Європейського Союзу, можливо використовуючи і комплексний, проблемно-цільовий підхід.

По-друге, складність системи планування у прикордонному регіоні обумовлюється і пошуком оптимальної методики планування розвитку транс кордонного регіону (області Саболч-Сатмар-

Берег і Закарпатської області) двох сусідніх держав, де по обидва боки кордону безперечно існують відмінності системного характеру у плануванні соціально-економічного розвитку регіонів.

Використання програмно-цільового методу дозволяє оптимально поєднувати головні елементи процесу планування, що стосується визначення відповідних програм в ієрархічній структурі цілей та безперечно і визначення фінансування та моніторингу цих програм. Складовими елементами ефективної комплексної системи програмування є визначення цільової території, цільової групи; визначення проблем; відповідність вищим за рівнем документам з планування; визначення головних пріоритетів, загальних та конкретних цілей; розробка кваліфікаційного змісту та вироблення бюджету; оцінка проблем, факторів які гальмують досягнення цілей; аналіз умов необхідних для виконання цілей; планування структури виконання; організація моніторингу, контролю та оцінки; виокремлення умов гарантії життєдіяльності досягнень.

З точки зору узагальнення українського досвіду планування розвитку прикордонного регіону,

слід відзначити, що програмно-цільовий метод планування, який передбачає визначення проблеми та формулювання цілей; розробку й реалізацію програми, спрямованої на досягнення цілей; систематичний контроль за якістю та результатами робіт, передбачених програмою; коригування заходів, спрямованих на реалізацію цілей реалізується через цільові комплексні програми. Інше питання, чи достатньо фінансуються і чи виконуються ці програми, але саме метод формування коротко і довгострокових документів, в яких містяться визначені за ресурсами, виконавцями та строками здійснення комплексу заходів, спрямованих на досягнення цілей, свідчить про застосування системи науково-методичних заходів, яка забезпечує розв'язання проблем і міжрегіонального характеру включно.

Принципово важливим вважаємо підкреслити необхідність порівняльних досліджень з питань розвитку прикордонних регіонів України та Угорщини, що в кінцевому рахунку сприятиме розробці комплексних і виважених концепцій соціально-економічного розвитку єдиного структурного прикордонного регіону.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European Spatial Development Perspective 1999. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU, European Commission, Luxembourg: office for the Official Publications of the European Communities.
2. 1996 évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről // Magyar Közlöny, 1996/26 (IV.5). Az Országgyűlés 35/1998. (III.20.) OGY. Határozata az Országos Területfejlesztési Konceptióról. – Budapest, 1998.; 19/1998. (II. 4.) kormányrendelet a területfejlesztés kedvezményezett területeinek jegyzékéről 9819KR.; 28/1998. (II. 18.) kormányrendelet az 1998. évi területfejlesztési célelőirányzat és a területi kiegyenlítést szolgáló fejlesztési célú támogatás megyék közötti felosztásáról 9828KR.; 31/1998. (II. 25.) kormányrendelet a területfejlesztési célelőirányzat felhasználásának részletes szabályairól 9831KR.; 32/1998. (II. 25.) kormányrendelet a területi kiegyenlítést szolgáló fejlesztési célú támogatások felhasználásának részletes szabályairól 9832KR.
3. 18/1998. (VI. 25.) KTM rendelet a területfejlesztési koncepciók, programok és a területrendezési tervek tartalmi követelményeiről. 1. számú melléklet a 18/1998. (VI. 25.) KTM rendelethez. A területfejlesztési koncepciók részletes tartalmi követelményei; 2. számú melléklet a 18/1998. (VI. 25.) KTM rendelethez. A területfejlesztési programok részletes tartalmi követelményei; 3. számú melléklet a 18/1998. (VI. 25.) KTM rendelethez. A területrendezési tervek részletes tartalmi követelményei.
4. Указ Президента України про Концепцію державної регіональної політики №341 від 25.05.2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. - №22.; Відомості Верховної Ради. 2000, N 25, ст.195; Відомості Верховної Ради. 2000, N 31, ст.250.
5. Долишній М.І. Актуальні завдання регіональної політики України в сучасних умовах // Регіональна економіка. – 2004. №3. – С.27.
6. Мікловда В.П. Концептуальні засади соціально-економічної політики в контексті Програми “Закарпаття-2010” // Регіональна економіка. - №4. – 1999. – С.65.
7. Відомості Верховної Ради. 2000, N 25, ст.195.